

ВЛАДА І ЦЕРКВА

Олександр Тригуб
(Миколаїв)

Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.)

Tryhub O. The schism as the method of DPU struggle against the Orthodox Church in Ukraine (1922–1927).

In article on the basis of wide sources' base the place and a role of the GPU and its regional divisions in religious life, their organizational registration, specific features, structure and directions of work. The special attention addresses for a role of the given bodies in schism of Russian Orthodox Church in Ukraine in 1922–1927.

Історія взаємин між Російською православною церквою (РПЦ) та вищим партійно-державним керівництвом і місцевим виконавчим апаратом СРСР є однією з актуальних проблем вітчизняної історіографії. Дослідницький інтерес пояснюється зняттям ідеологічних обмежень на вивчення церковної історії і церковно-державних стосунків, можливістю роботи із засекреченими донедавна матеріалами державних, партійних і відомчих архівів. Особливу цікавість викликає проблема розколу РПЦ у 1920-х рр., його причини, рушійні сили, вплив державних органів на виникнення та перебіг цього явища, міжконфесійні стосунки тощо.

Загальні засади церковної політики розроблялися в надрах більшовицької партії та Антирелігійної комісії (АРК). Безпосередньою реалізацією політики ліквідації церковних інститутів займалися місцеві апарати НКВС СРСР, радянської України (ліквідаційні комісії, пізніше — відділи культів адмінвідділів) та

більшовицької таємної поліції ВУНК–ДПУ. Перші — реалізовували публічні акції церковно-державних взаємин, інші — через агентурний апарат здійснювали основну роботу щодо розколу та дезорганізації церковних структур.

З огляду на виникнення у православної церкви під час національно-визвольних змагань кількох течій більшовицька влада вирішила скористатися внутрішніми церковними негараздами. Головний напрямок роботи партійно-радянського апарату полягав в організації так званої «боротьби зсереди» за принципом *«divide et impera»* (лат. «розподіляй і володарюй»).

Метод розколу РПЦ в Україні втілював голова ВУНК Мартин Іванович Лаціс. Приїхавши з Москви у квітні 1919 р., він підписав наказ про застосування «особливих» методів боротьби з релігійною контрреволюцією. Новопризначений керівник спецслужби радянської України налаштовував підлеглих на тривалу й обережну роботу, визнавши водночас, що релігію «мечем не скорити». Дослідник історії церкви Наталія Рубльова зазначала, що наказ не уточнював, у чому саме полягала «особливість» нових методів¹. Однак подальша практика «чекістської роботи» продемонструвала головні засади «особливих» методів.

Так, 2 грудня 1919 р. М. Лаціс «у дискусійному порядку» виступив у газеті «Известия» зі статтею «Держава і церква», в якій уперше намітилася «чекістська» ідея розколу церкви шляхом виявлення і підтримки «прогресивного духовенства», лояльного радянській владі.

По-перше, автор статті вважав за можливе пряме втручання держави у справи церкви.

«Радянська влада, — писав він, — провела відокремлення церкви від держави, а релігію оголосила приватною справою. Це, однак, не означає, що радянській державі байдуже, що діється у церкві та яким шляхом вона йде. [...] Допустити розбіжність церкви з державою — це значить допустити державу в державі».

По-друге, аналізуючи дворічний досвід радянської влади у державно-церковних стосунках, М. Лаціс пропонував у релігійній політиці зробити особливий акцент на підтримку «прогресивного духовенства», лояльного до радянської влади.

¹ Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-і роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 229.

«Цей недавній досвід учить нас, — вказував головний чекіст України, — бути завбачливими і підтримувати у духовенстві ту течію, яка йде за духом часу і йде на підтримку радянської влади. Ця течія намітилася досить ясно, і було б нерозважливо не звернути уваги на нові віяння у православної церкви»².

Проаналізувавши статтю, російський дослідник Анатолій Кашеваров дійшов висновку, що у контексті загальної оцінки церкви як «знаряддя для підпорядкування працюючих мас експлуататорам» неупереджено налаштованому читачеві зрозуміло, що запропонована М. Лацісом тактика підтримки державою «нових віань у церкви» була спрямована на розкол і подальше знищення³.

Отже, справжнім автором концепції розколу РПЦ був не Лев Троцький, про що твердять як вітчизняні, так і зарубіжні сучасні дослідники історії державно-церковних стосунків⁴, а Мартин Лаціс (справжнє ім'я — Ян Фрідріхович Судрабс).

Протягом 1920 – першої половини 1921 рр. у вищих ешелонах влади радянської Росії точилися суперечки про використання розколу як засобу боротьби з релігією. Нарком освіти А. Луначарський 30 листопада 1920 р. надіслав листа В. Леніну про використання окремих ієрархів для створення «радянської» церкви, що призвело б до «визнання з боку церкви принципів: боговстановленості радянської влади; правильності принципу відокремлення церкви від держави; повної узгодженості комуністичного ідеалу з істинним християнством»⁵. Того ж дня лист опинився у голови ВНК Ф. Дзержинського, який направив його М. Лацісу із запискою:

«Дорогий товаришу Лаціс. При цьому [надсилаю] лист Луначарського товаришу Леніну. Прошу терміново написати доповідь із цього питання для репероудження тов. Леніну. Моя думка: церква розвалюється, тому (так у тексті. — О. Т.) нам треба допомогти, але

жодним чином не відроджувати її в оновленій формі. Тому церковну політику розвалу повинна вести ВНК, а не хто-небудь інший. Офіційні або напівофіційні зносини з попами — неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не релігію. Лавірувати може тільки ВНК для єдиної мети — розкладання попів. Зв'язок, який би то не був, з попами інших органів — кине на партію тінь — це найнебезпечніша річ. Вистачить нам одних спеців. [...] Лист до Леніна поверніть, просив би 3-го грудня прислати мені Вашу доповідь»⁶.

Водночас головний чекіст країни направив записку В. Леніну:

«Надсилаю Вам із питання про попів доповідь Лаціса і Самсонова. Вважаю, що офіційно чи напівофіційно мати з попами справи не потрібно. Вийде тільки компрометація. На це може дозволити тільки ВНК»⁷.

Найімовірніше, що чекістам вдалося переконати партійну верхівку у власній концепції розвалу церкви. Про це свідчив циркулярний лист Катеринославської НК до повітових комітетів від 10 серпня 1921 р., в якому зазначалося:

«Наше завдання — настрахати чорносотенні елементи «священства», захищаючи священників, що визнають радянську владу, проводячи тенденцію (обережно) про виборність єпископів на патріархальних з'їздах, дозволяючи такі тільки при наявності співчуваючого нам елемента, і, найголовніше, посиленна вербовка інформаторів із духовенства, матеріально зацікавлюючи його, однак твердо враховуючи, що ніякого радянського духовенства ми не створюємо, а тільки використовуємо взаємні чвари поміж різними частинами духовенства (виділення наше. — О. Т.) для того, щоб вони самі себе знищували, причому ми робимо таким чином тимчасову поступку масі [...]»⁸.

У 1922 р. трапилася нагода реалізувати задуманий план. Оргбюро ЦК РКП (б) постановою від 30 травня доручило ДПУ справу розколу церкви⁹. На масштабну операцію відразу ж був націлений

² Див.: *Кашеваров А.Н.* Православная российская церковь и советское государство (1917–1922). – М.: Изд-во Крутицкого подворья, О-во любителей церковной истории, 2005. – С. 226.

³ Там само. – С. 226–227.

⁴ Див.: *Киридон А.* «Щоб вороги топили один одного...». Про причини церковних розколів у радянській Україні 1920-х років // Людина і світ. – 2004. – № 6. – С. 23–30; *Luukkanen A.* The Rise and Fall of Trotsky in Soviet Religious Policy // Journal of Trotsky Studies. – 1996. – № 4. – Р. 31–45.

⁵ Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917–1941: Документы и фотоматериалы. – М.: Изд-во Библейско-богословского ин-та св. апостола Андрея, 1996. – С. 158.

⁶ Архивы Кремля: Политбюро и церковь. 1922–1925 гг.: В 2 кн. – Новосибирск: Сибирский хронограф; М.: РОССПЭН, 1997. – Кн. 1. – С. 9; *Митрофанов Г.* История Русской православной церкви. 1900–1927. – СПб.: Сатисъ, 2002. – С. 232.

⁷ Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. – С. 159.

⁸ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДнО), ф. П-1, оп. 1, спр. 230, арк. 2.

⁹ *Поспеловский Д.В.* Православная церковь в истории Руси, России и СССР: Учеб. пособ. – М.: Библейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 1996. – С. 248.

відповідний апарат органів держбезпеки. Головні чекісти не тільки керували неминучим широкомасштабним застосуванням насильства, але й впливали на вироблення лінії політбюро ЦК РКП(б).

Уся оперативна робота у даному напрямку зосередилася у VI відділенні Секретного відділу у складі Секретно-оперативного управління ДПУ радянської Росії. У 1921 р. його очолив П. Валеїчик, з 1922 р. незмінним начальником цього відділення протягом кількох наступних років став Євген Олександрович Тучков («Ігумен»). Паралельно він був секретарем Антирелігійної комісії, доповідав на її засіданнях про стан роботи у церковній сфері органів ДПУ, вносив пропозиції і часто персонально їх реалізовував. Зокрема, допитував патріарха Тихона, проводив переговори з церковними ієрархами, вербував духовенство, організовував «обновленські» собори тощо. У 1931 р. за «блискавичні успіхи» у справі «розколу православної церкви (обновленців, тихонівців і низку інших течій)» його нагородили орденом Трудового Червоного Прапора¹⁰.

До справи розколу РПЦ в Україні органи держбезпеки звернулися у травні 1922 р. Оперативна робота у цьому напрямку координувалася V відділенням Секретного відділу ДПУ УСРР. У губвідділах ДПУ церковними справами опікувався помічник уповноваженого по духовенству і сектам IV групи Секретно-оперативної частини (СОЧ). Але принципові питання вирішував голова місцевого ДПУ, який паралельно був членом спеціальних міжвідомчих релігійних комісій, «трійок» тощо. Активне залучення апаратів місцевих відділів до загальної церковної політики відбулося, найімовірніше, на початку літа 1922 р. Так, у телеграмі секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського зазначалося:

«У губвідділі ДПУ повинна бути обов'язково спеціальна особа, що займається справами оновлення церкви, розколювання і екзархівств, і автокефалістів, що спостерігає за релігійними громадами [...]»¹¹.

На органи державної безпеки покладалася завдання обмеження діяльності тихонівців, підтримка зібрань та з'їздів обновленського духовенства, формування нових церковних рад на засадах обновлення та винятково із прихильників нової течії. Співробітники

¹⁰ Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. – С. 290–291.

¹¹ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. П-9032, оп. 1, спр. 63, арк. 100.

ДПУ зобов'язувалися «створити ряд процесів проти прихильників Тихона [...] з винесенням смертних вироків»¹².

У звіті за перше півріччя 1922 р. українські чекісти таким чином оцінювали перші результати роботи:

«Органи ДПУ тактичною обережно повели роботу з подальшого розкладання рядів духовенства, поглиблюючи і форсуючи розкол, направляючи рух у бажане русло й одночасно зберігаючи за собою загальне керівництво ним»¹³.

У другій половині 1922 р. діяльність Секретного відділу спрямовувалася на збір інформації про внутрішні церковні конфлікти, фінансові негаразди тощо. Згодом ці матеріали стали підґрунтям для вербування «незадоволених», висунення активістів обновлення, організації осередків Живого церкви, ліквідації антиобновленської опозиції та популяризації ідей обновленського реформаторства, усунення «непримиренного єпископату».

Система державної інформації організовувалася «з метою своєчасного і повного інформування і вжиття відповідних заходів» згідно з таємним циркуляром ВЦК і ЦК РКП(б) від 17 березня 1921 р. На місцях із представників губкому, губвиконкому та губНК створювалися Державні інформаційні трійки. Апарат держінформтрійки формувався відповідно до розпорядження ВНК від 19 квітня 1921 р. «Інструкція з держінформації» чітко вказувала, що «держінформтрійка не має спеціального технічного апарату, а користується апаратом губНК» і «фактичне керівництво всіма роботами держінформтрійки належить винятково губНК»¹⁴. Усім губернським НК і особливим відділам пропонувалося використати «інформаційні апарати цивільних і військових установ, вимагаючи офіційно кожні три дні відомості». У додатку містилися списки питань, відповіді на які губчека повинно було вимагати.

Апарати інформаційних трійок складали двотижневі бюлетені, що включали «загальні висновки, а також як розпочаті, так і передбачувані заходи для усунення прогалин, зазначених у зведенні». Інформація мала подаватися «точно і ясно [...] із зазначен-

¹² ДАПО, ф. П-9032, оп. 1, спр. 63, арк. 100.

¹³ ГПУ. Отчёт о полугодовой деятельности (январь–июнь 1922 года). – Харьков, 1922. – С. 61.

¹⁴ *Измозик В.С.* Система государственной информации: создание и деятельность // Исторические чтения на Лубянке. 1999 год: Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы. – М.: ФСБ России, 2000. – С. 23–24.

ням причин і фактичних даних». До бюлетеню не повинні були потрапляти «неперевірені відомості, отримані на підставі чуток, розмов тощо». Запитувані відомості постійно уточнювалися й деталізувалися. За задумом, держінформтрійка повинна була відігравати роль координатора зусиль партійних, радянських органів і спецслужби у зборі та аналізі інформації. Кожні три дні інформтрійка губернії направляла до Харкова та Москви телеграфну інформацію. Матеріали мали гриф «цілком таємно», а «знімати копії зі зведень, безумовно, забороняється».

Нова «Інструкція з держінформації» підбила підсумки дев'яти-місячної роботи й була оголошена наказом ВНК № 85 від 23 лютого 1922 р. Поряд із визнанням, що «держінфзведення [...] дають низку цінних матеріалів нашим центральним органам для спостереження за роботою місць», відзначалися істотні прогалини, що роблять «ці зведення інколи абсолютно марними». Указувалося, наприклад, що

«майже у всіх зведеннях переважають загальнотуманні якісні характеристики подій і явищ. Конкретні ж факти й цифри у зведеннях майже відсутні».

Підкреслювалося, що

«в результаті [...] загальна картина становища району, про який даються відомості, залишається або зовсім невисвітленою, або вона настільки відрізняється від дійсної, що робити з неї які-небудь висновки не вважається можливим».

Керівництво ВНК в «Інструкції...» чітко сформулювало мету держінформації і розкрило сутність уявлень про політичний контроль:

«Найважливішим завданням держінформації є висвітлення настроїв всіх груп населення і факторів, що впливають на зміну цих настроїв [...]. У даний момент [...] четвертим, суто чекістським, завданням держінформації є інформування Центру про активні прояви явної й таємної контрреволюції, про роботу контрреволюційних партій і угруповань (звичайно, тільки там, де вони виходять за межі звичайного агентурного спостереження й набувають розмірів явищ державної важливості)»¹⁵.

Духовенство та віруючі громадяни кваліфікувалися чекістами як «контрреволюційні елементи».

Обов'язковою складовою щотижневих та щомісячних інформаційних зведень губернських апаратів ДПУ був розкол у православії та загальна характеристика становища церкви і духовен-

ства. Подавалися також дані про становище інших конфесій на терені округи і губернії, характеристика окремих діячів церкви, статистика релігійних громад і служителів культу, звіти про витрати на підкуп духовенства та єпископату, про способи проникнення агентів ДПУ у церковне середовище та наслідки їх руйнівної діяльності¹⁶.

На цьому етапі чи не головним завданням НК–ДПУ стало «поширене вербування інформаторів із духовенства». Так, у протоколі засідання Секретного відділу ВНК за 1921 р. зазначалося:

«Питання інформаційної агентурної роботи з духовенством найбільш хворе у НК як за труднощами його виконання, так і за тим, що на нього дотепер НК мало звертала уваги. Для більш швидкого й правильного проведення в життя необхідно спочатку вжити наступних заходів:

1. Використовувати у своїх цілях духовенство, яке займає особливо важливе службове становище у церковному житті, як-от архієреїв, митрополитів і т.д., змушуючи їх під страхом суворої відповідальності видавати по духовенству ті або інші розпорядження, що можуть бути нам корисними, наприклад, припинення забороненої агітації із приводу декретів про закриття монастирів і т.д.

2. З'ясувати характер окремих єпископів, вікаріїв, щоб на межі честолюбства грати різного роду варіанти, заохочуючи їх бажання і задуми.

3. Вербувати інформаторів по духовенству пропонується після певного знайомства з духовним світом і з'ясування всебічних рис характеру по кожному служителю культу окремо. Матеріали можуть бути добуті різними шляхами, головним чином через вилучення кореспонденції при обшуках і через особисте знайомство з духовним середовищем.

Матеріальне зацікавлення того або іншого інформатора серед духовенства необхідне, тому що на одному цьому ґрунті ще можна домовитися з попом, а сподіватися на його доброзичливе ставлення до радянської влади не можна. При цьому субсидії грошові й натурою, без сумніву, зв'язуватимуть їх із нами ще й в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічний раб НК, який боїтиметься розконспірувати свою діяльність.

Повинно практикуватися вербування інформаторів і через залякування в'язницею й табором за незначними приводами — за спекуляцію, порушення розпоряджень влади і т.п. Щоправда, цей спосіб

¹⁶ Тригуб О.П. Документи фондів КП(б)У як джерело до історії РПЦ 20-х рр. XX ст. // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії: Матер. V міжнарод. наук. конф., 24–25 трав. 2007 р. – К.: НКПКС, Фенікс, 2008. – С. 33–34.

¹⁵ Измозик В.С. Система государственной информации... – С. 25.

може бути корисним тільки в тому випадку, коли об'єкт для вербування слабохарактерний і безвільний [...]»¹⁷.

Відповідно до наказу ДПУ № 291 (від 14 листопада 1922 р.) було запроваджено класифікацію секретних співробітників і встановлювалися три їх категорії: агент зовнішнього спостереження (лінія оперативного відділу, який займався стеженням, арештами, обшуками), інформатор — особа, яка завербована або введена в організацію, установу чи квартиру для «висвітлення» ситуації (лінія інформаційного відділу) й «освідомлювач» — особа, яка завербована або введена до «антирадянської, контрреволюційної, шпигунської чи злочинної організації» для висвітлення й добування відомостей про неї (підпорядкування секретного, контррозвідального відділу). За певних обставин працівники, які надавали матеріали загального характеру, переводилися до категорії інформаторів з підпорядкуванням інформаційному відділу, а ті, кому вдалося проникнути у «злочинну організацію», передавалися з інформаційного до секретного чи контррозвідального відділів¹⁸.

Протягом другої половини 1922 – першої половини 1923 рр. саме на вербовці духовенства була зосереджена увага СОЧ як у центрі, так і на місцях. У середині 1923 р. в Україні «по лінії розробки духовенства» діяло 30 секретних співробітників на платні, на потреби яких виділялося по 2 тис. руб. щомісяця (знаками 1922 р.), а в кінці 1923 р. — уже 50 руб. золотом¹⁹. Особливо переймалися даним питанням на місцях:

«Звернута увага на вербування освідомів із духовенства в округах [...]. У Лубнах уже завербовано двох осіб», — відзначав Полтавський губвідділ ДПУ²⁰.

Значною перешкодою для розширення агентурної мережі була постійна нестача коштів. Дослідниця церковно-державних сто-

¹⁷ Русская православная церковь в советское время (1917–1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью: В 2 кн. / Сост. Герд Штриккер. – М.: Прописи, 1995. – Кн. 1. – С. 215–216.

¹⁸ Подкур Р. Інформаційна мережа ВЧК–ГПУ в Україні в 20-х роках ХХ ст. // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: Матер. міжнарод. наук.-практ. конф., Вінниця, 23–24 листоп. 2001 р. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 44–45.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 61, 64.

²⁰ ДАПО, ф. П-9032, оп. 1, спр. 80, арк. 28.

сунків А. Киридон, вивчаючи питання матеріальної винагороди агентів у церковному середовищі, цитувала висловлювання співробітника ДПУ (1926 р.):

«Жодна ділянка чекістської роботи не вимагає так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання».

При цьому зазначалося:

«Попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи їх грішми».

Пояснюючи важливість саме матеріальної зацікавленості священнослужителів, автор документа зауважував:

«У комуністичну ідеологію вони не вірять; у партію знають, що навіть за умови зречення сану, не приймуть, застосування у [19]26 р. репресій попи не допускають, у надання їм [державної] служби після зняття сану не вірять». Тож «єдиним солідним для них аргументом є гроші».

Начальник секретного відділу ДПУ УСРР В. Горожанин у 1928 р. зазначав:

«Вербування попів особливих проблем не становить, але їх використання можливе лише за умови виплати грошової компенсації»²¹.

Місцеві апарати ДПУ УСРР постійно скаржилися на нестачу коштів. Так, начальник Подільського губвідділу ДПУ І. Леплевський направив до губвиконкому листа, де зазначав:

«У зв'язку з використанням усіх кредитів [...] прошу про асигнування [...] по 40 тис. руб. на місяць, які необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духовенства»²².

Грошовими проблемами переймалися і Полтавське ДПУ, відзначаючи:

«Болюче питання як в ГВ [губвідділі], так і в округах, — це зовсім немає ніяких коштів по духовенству, попри те, що нами вказувалося у кожному політзведенні про критичний стан. Центром очевидно ніяких заходів не вжито і не звернено уваги на ЦЕ ВАЖЛИВЕ ПИТАННЯ (так в оригіналі. — О. Т.)».

У підсумку заступник уповноваженого ІV групи відзначав:

²¹ Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – С. 80.

²² Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р-925, оп. 8, спр. 8, арк. 97.

«На крайній випадок, доведеться відмовитися від відповідальності за успішне проведення у життя ваших циркулярів, де у більшості випадків говориться: "Необхідно зацікавити матеріально"»²³.

Замість виділених ДПУ УСРР 1 тис. руб. Полтавським ДПУ було витрачено 5 тис. руб., тобто у 5 разів більше запланованого. Пояснення таким витратам ми виявили у звіті подільських чекістів:

«Утримання сексотів по Ж[ивій] ц[еркві] й організація розколу обходиться [в] колосальні суми грошей, беручи до уваги бездонність попівських кишень»²⁴.

Отже, можна констатувати, що на поглиблення розколу і пов'язану з цим вербовку «сексотів» на місцях витрачалось набагато більше коштів, ніж планувалося у ДПУ УСРР. Відповідно кількість їх також була набагато більшою, враховуючи, що не всі таємні співробітники отримували платню, а були завербовані за інших обставин (кримінальна справа, співчуття радянській владі, власні амбіції тощо).

Як наслідок, агентурна мережа у різних течіях РПЦ протягом 1920-х рр. активно розвивалася (див. табл.).

Таблиця 1²⁵

№	КОНФЕСІЯ	Кількість секретних співробітників		
		1923 р.	1926 р.	1928 р.
1.	Український екзархат РПЦ (тихонівці)	30	84	82
2.	Українська синодальна церква (обновленці)		84	82
3.	Соборно-єпископська церква		36	36

Активно насаджувалася агентурна мережа у регіонах України. Подільський губвідділ ДПУ інформував:

²³ ДАПО, ф. П-9032, оп. 1, спр. 80, арк. 94-зв.

²⁴ ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 19.

²⁵ Складено за: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 92; оп. 20, спр. 1772, арк. 64; спр. 2318, арк. 37. Зменшення агентів у 1928 р. порівняно з 1926 р. пояснюється зменшенням кількості округ в Україні з 42 до 41 (по 2 «сексота» на округу).

«Головним діячем і керівником даної боротьби [у церкві. — О. Т.] є губвідділ ДПУ, адже насадженням своїх інформаторів і секів [«сексотів». О. Т.] він повсякчас спрямовує роботу для розколу і ворожнечі єпископської церкви. Жоден момент церковного життя на Поділлі не приховано від поглядів губвідділу, до всіх течій введено сексотів та інформаторів, які твердо й визначено проводять лінію розвалу»²⁶.

У деяких парафіях кількість «чекістів у рясах» просто вражала. Так, у 1926 р. у кафедральному соборі м. Сталіно служили 4 священники і 5 дияконів, з яких 1 священник і 4 диякони були агентами ДПУ. Вони інтенсивно займалися «висвітленням антирадянської діяльності» колег-священиків та віруючих своєї парафії²⁷.

Отже, шляхом розгортання широкої агентурної мережі органи ДПУ УСРР отримали можливість здійснювати негласний контроль за кожним важливим осередком православної церкви та володіли досить повною інформацією про життя релігійних громад. Для збору даних використовувалося широке коло секретних співробітників (інформаторів, освідомлювачів, спеціальних агентів — як чоловіків, так і жінок). До кінця 1920-х рр. агентурна мережа охопила майже кожен п'ятдесятку, кожен парафіяльну раду. Утім, як стверджує російський дослідник Юрій Макаров, здебільшого це стосується міст, адже створення масової й ефективної інформаторської мережі у селі виявилось справою практично неможливою ані в 1920-х, ані у 1930-х рр.²⁸

У 1922 р. чекісти почали активно використовувати агентурний ресурс для насадження обновленських ідей та організації осередків Живої церкви. Механізм реалізації цього завдання був нескладним і являв собою загальноновживану схему, яка використовувалася по всій Україні. Імовірно, вона розроблялася фахівцями Центру та виглядала таким чином: вербувалося 2–3 секретних співробітника, які налагоджували контакт із представниками духовенства, котрі проявляли бажання підтримати обновленство. Із них створювався комітет Живої церкви. Із числа «сексотів» виділялася одна особа, яка направлялася для отримання повноважень у московське Вище церковне управління (ВЦУ).

²⁶ ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 490, арк. 2 зв., 4.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 46.

²⁸ Макаров Ю.Н. Советская государственная религиозная политика и органы ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД СССР (окт. 1917 – конец 1930-х годов): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02: Отечествен. история; С.-Петербург. гос. ун-т. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 41.

Спархіяльне управління розпускалося і повноваження переходили до комітету Живної церкви. На периферії створювалися відповідно повітові комітети, до складу яких теж повинні були входити секретні співробітники. Після утворення губернського та місцевих комітетів оголошувалося скликання з'їзду, який виборним шляхом закріплював перехід влади до рук обновленців. Така схема з урахуванням місцевих умов була впроваджена на Волині, Поділлі, Миколаївщині, Херсонщині, Харківщині та в інших регіонах²⁹. Зокрема, секретар Новоушицького повіткому КП(б)У у політичній доповіді за грудень 1922 р. відзначав:

«Ініціативна група і з'їзд [Живної церкви. — О. Т.] штучно ініційовані повітовим відділенням ДПУ»³⁰.

Для надання «релігійним реформаторам» духовного авторитету на їх бік намагалися схилити авторитетних священників. Якщо ж цього зробити не вдавалося щодо них застосовували репресивні заходи. Так, в Україні більше половини єпископів та значна кількість священників зазнали репресій за відмову підтримати обновленців. Лише в Київській губернії, на думку чекістів, у 1923 р. необхідно було вислати на Північ близько 100 найактивніших священників³¹.

До компетенції спецслужб також входила популяризація обновленського руху шляхом виділення коштів на виготовлення і поширення друкованої продукції, листівок, відозв, відкритих листів тощо³². Жодне офіційне видання не проходило повз цензуру й правку фахівців із Секретного відділу. Навіть поширювані перед скликанням обновленського собору передвиборчі листівки попередньо переглядалися членом Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У С. Діманштейном³³.

²⁹ Держаний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. Р-28, оп. 6, спр. 35, арк. 32 зв.–33 зв.; ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 18 зв.–19; спр. 490, арк. 3–3 зв.; Тригуб О.П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20–30-і рр. ХХ ст.) // Південний архів: Зб. наук. праць: Істор. науки. Вип. ІХ. – Херсон, 2002. – С. 91–96.

³⁰ Держаний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. П-287, оп. 1, спр. 3, арк. 16 зв.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1693, арк. 70.

³² Там само, спр. 1772, арк. 29, 62; Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-1146, оп. 2, спр. 141, арк. 40; Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. П-11, оп. 1, спр. 41, арк. 217.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 1.

Статті за авторством представників обновленства, що публікувалися у місцевій пресі у 1922–1923 рр. («Церковная газета» (Харків), «Живая церковь» (Київ), «Церковное обновление» (Одеса)) готувалися у надрах ДПУ УСРР. Так, «Церковное обновление» редагувалося співробітником ДПУ Петровим і видавалося Одеським губернським відділом ДПУ. Більшість публікацій тут були анонімними і виходили за підписами «Обновленец», «Поборник церковного обновления» тощо³⁴.

Уже в 1922 р. «ударна» робота чекістів дала результат. У «Короткому огляді про духовенство» від 2 січня 1923 р.³⁵ співробітник Секретного відділу ДПУ УСРР А. Сокольський зазначав:

«Розпочата нами робота по розколу православної церкви увінчалася повним успіхом [...]. Кінцева мета наша у цій роботі полягає в остаточному розкладі духовенства і повному розколі церкви [...].»³⁶.

Політбюро ЦК КП(б)У оцінило роботу органів ДПУ УСРР, ухваливши рішення щодо «посилення роботи» у «церковній політиці»³⁷. Органи держбезпеки працювали у тісному тандемі з місцевим партійним апаратом та радянськими структурами й організаціями. Насамперед, це були первинні партійні осередки, антирелігійні комісії у Центрі та на місцях, відповідні відділи НКВС УСРР.

Роль більшовицької спецслужби була настільки вагомою, що жодне питання не вирішувалося без її участі. Так, у циркулярі НКВС № 54/с від 29 вересня 1924 р. зазначалося про посилення зв'язку відділів культів з органами ДПУ³⁸. Навіть зв'язок вищої інстанції з визначення церковної політики — Центральної антирелігійної комісії при ЦК РКП (б) з АРК при ЦК КП(б)У і місцевими АРК з принципових питань здійснювалися винятково через апарат ДПУ, а для вирішення «окремих питань поточної роботи» повинні були зв'язуватися безпосередньо з Держполітуправлінням³⁹.

Циркуляром також підтверджувалося посилення зв'язку відділів культів з органами ДПУ й особливо антирелігійними (цер-

³⁴ ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1107, арк. 332–333; Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. П-3, оп. 1, спр. 390, арк. 56–57.

³⁵ У документі вказано 1922 рік, що є явною помилкою, оскільки події, що описуються, відбулися протягом 1922 р.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1.

³⁷ Киридон А.М. Вказ. праця. – С. 79.

³⁸ ДАЖО, ф. Р-28, оп. 6, спр. 61, арк. 79.

³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 56; ДАЧО, ф. П-8477, оп. 3, спр. 146, арк. 204–204 зв.

ковними) комісіями при губернських та окружних партійних комітетах, що регламентувалося циркуляром НКВС № 44/с від 25 серпня 1924 р.⁴⁰ Проте швидких зрушень у цьому напрямку досягнуто все ж не було. Так, у циркулярі НКВС № 18/с від 17 квітня 1925 р. вказувалося, що окружні відділення культів недостатньо підтримують зв'язок з органами ДПУ та АРК й «часто не узгоджують своїх заходів із заходами цієї лінії, будучи часом навіть необізнаними про окремі деталі роботи, що провадиться відповідними органами». Відтак наказувалося «узгоджувати всі більшість принципів питання із відповідними органами» безпосередньо начальникам адмінвідділів або начальникам окружного відділення культів⁴¹.

Про тісний зв'язок чекістів з органами виконавчої влади свідчив циркулярний лист Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У від 19 березня 1924 р.:

«З метою зміцнення обновленської церкви і розкладу тихонівської [церкви] необхідно використовувати не тільки агентурно-оперативні методи роботи органів ДПУ, але й інші радянські органи, з якими релігійні громади, парафії і т.д. входять у ті чи інші зносини (губвиконкоми, ліквідкоми, фінвідділи, прокуратура та інші). Губвідділи ДПУ, пильно стежачи за всіма потребами обновленських парафій і тихонівських, повинні у контакт із зазначеними радянськими органами, тобто через них (ретельно приховуючи свою — ДПУ — участь у цьому), всіляко надавати підтримку першим і протидіяти другим»⁴².

Наступного дня губвідділам ДПУ було розіслано циркулярний лист № 12663, в якому детально регламентувалися шляхи зменшення податкового тиску на обновленські громади⁴³.

Подібні циркуляри активно реалізовувалися у практичній взаємодії виконавчих, партійних та органів держбезпеки. Про це свідчив протокол закритого засідання пленуму Олександрійського окружного КП(б)У від 22 вересня 1924 р., на якому вирішувалися практичні кроки щодо реалізації політики на підтримку обновленських груп шляхом звільнення від податків, наділення землею, репресій щодо тихонівців тощо. Усі постанови повинні були розроблятися та реалізовуватися органами ДПУ спільно з окружним

фінвідділом (порядок звільнення від держподатків), окружним земельним управлінням (наділення землею). При цьому

«всю роботу ДПУ [...] проводити із дотриманням особливої обережності, такту і конспірації. Усі заходи повинні мати законну оболонку [...], залишаючи цілковито непомітною і законспірованою руку, що організовує і спрямовує цю боротьбу. Роботу [...] оголосити ударною»⁴⁴.

Отже, органи ДПУ УСРР для ефективного руйнування РПЦ використовували весь агентурно-оперативний арсенал «численних і різноманітних методів і підходів у роботі [...] у галузі церковного руху»⁴⁵. Така практика поглибила розкол, перетягнувши на бік обновленців значну кількість духовенства та загостривши міжконфесійні чвари тощо. Результатом роботи чекістів стало виникнення у середовищі РПЦ ряду релігійних течій, зокрема синодальної, соборно-єпископської, істинно-православної церков та григоріанського розколу. Вершиною роботи ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР щодо підкорення РПЦ стало отримання контролю над керівництвом та кадровою політикою Московської патріархії, визначення її внутрішнього курсу. У 1927 р. співробітники ОДПУ СРСР «схилили» до лояльності заступника патріаршого місцєблюстителя митрополита Сергія (Страгородського).

У циркулярному листі «Про стан і перспективи церковного руху та чергові завдання органів ОДПУ» (березень 1930 р.) керівництво ОДПУ СРСР підсумувало результати боротьби з церковниками і віруючими у 1920-х рр. Як досягнення згадувалося створення органами держбезпеки обновленських осередків, сприяння розколу церкви та провокування конфліктів серед церковних ієрархів, що підривало єдність церкви. Керівники ОДПУ СРСР підкреслювали, що у 1920-х рр. жоден захід церковників не проходив без їх «негласного керівництва».

«Ми виявилися господарями становища у церкві настільки, — вказувалося у циркулярі, — що змусили церковників провести низку заходів, явно їм невіддільних (укази про церковні покарання за контрреволюційну діяльність, переведення і призначення церковників за нашими вказівками, запевнення урядів іноземних держав у відсутності будь-яких утисків релігії у СРСР, продовження непримиренної політики стосовно інших течій) [...]»⁴⁶.

⁴⁴ ДАДнО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1095, арк. 146–147.

⁴⁵ ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 1208, арк. 75.

⁴⁶ *Ченцов В.В.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. — Тернопіль: Збруч, 2000. — С. 286.

⁴⁰ ДАВО, ф. Р-197, оп. 8, спр. 6, арк. 179; ДАЖО, ф. Р-28, оп. 6, спр. 61, арк. 79.

⁴¹ ДАМО, Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 169.

⁴² ДАЧО, ф. П-8477, оп. 3, спр. 146, арк. 203.

⁴³ Там само, спр. 295, арк. 6–7.

Згодом органи державної безпеки не робитимуть таємниці з власної участі у руйнуванні церковних інституцій. Зі згортанням непу «релігійний фронт» вже не вимагатиме, на думку більшовиків, обережного ставлення, відтак буде взято курс на відновлення колишньої практики боротьби з релігією шляхом «кавалерійської атаки».

Ірина Преловська
(Київ)

Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.):

огляд архівно-кримінальних справ
ГДА СБ України та ЦДАГО України

Prelovska I. The pursuit and elimination of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (Ukrainian Orthodox Church): the review of archival criminal cases of Branch State Archive of Security Service of Ukraine and Central State Archive of Civic Organization of Ukraine.

The present article analyzed the documents of criminal cases opened on main figures of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (Ukrainian Orthodox Church) that shed the light on the relationships between the state and the church in 1920th – 1930th as well as on the mechanism that launched the repression against the believers in Ukraine.

Після тривалої і галасливої ідеологічної кампанії проти православної церкви взагалі, і Української автокефальної православної церкви зокрема, упродовж 1920–1930-х рр. влада перейшла до рішучіших заходів. Із 1930 р. почалася повільна агонія Української православної церкви. За формальним залишенням православних церков різних юрисдикцій йшло їх подальше знищення через руйнування святинь, розгортання масових репресій проти ієрархії і духовенства. На сьогодні історіографія цієї проблеми є достатньо

репрезентативною завдяки зусиллям українських науковців¹, а також публікаціям у діаспорі².

За останні роки з'явилися нові праці історика Алли Киридон, де більше уваги приділено власне історії УАПЦ та її перетворенню на УПЦ на I Надзвичайному соборі УАПЦ у січні 1930 р. Авторка цілком по-новаторськи здійснила нову класифікацію і періодизацію соборної діяльності УАПЦ (УПЦ) та переосмислення процесів, які супроводжували стосунки між владою і церквою в Україні³.

¹ *Еленський В.Є.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / Т-во «Знання» УРСР. Респ. центр духовн. культури. – К., 1991. – 71 с.; *Літопис Голготи України. Т. 1: Спогади політв'язнів, репресованих і переслідуваних.* – Л., 1993. – 245 с.; Т. 2: Репресована церква. – Дрогобич, 1994. – 528 с.; *Мученики за віру: Біогр. дані служителів культу Винниц, епархії і репрес. в роки сталінізму.* – Вінниця: Держ. обл. вид-во «Вінниця», 1993. – 62 с.; *Релігійно-церковні процеси періоду радянського тоталітаризму // Історія релігії в Україні: Навч. посіб. / НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького.* – К., 1999. – Розділ 4. – С. 497–569; *Репресована церква: [Про трагічну долю УГКЦ] / Ін-т релігієзнавства та ін.; Гол. ред. В. Цветков.* – Дрогобич: Відродження, 1994. – 527 с.; *Бабенко Л.Л.* ВУНК–ДПУ–НКВС: реалізація тактики церковних розколів на початку 20-х років ХХ століття // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 2004. – Вип. 27. – С. 120–136; *Білокінь С.* Винищення українського духовництва у 1930-х роках // *II Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серп. 1993 р.: Доп. і повідом.* *Історія / Міжнар. асоц. українців АН України; Упоряд.: Я. Ісаєвич, Я. Грицак.* – Л., 1994. – Ч. 2. – С. 81–85; *Жиллюк С.* Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х роках ХХ ст.: Арх. док. та матеріали. – Рівне: Волин. обереги, 2003. – 152 с. та ін.

² *Бурко Д., протопресв.* Українська автокефальна православна церква — вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, 1988. – 392 с.; *Мартирологія українських церков: У 4 т. Т. I: Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України.* – Балтимор; Торонто: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.; *Митрополит Василь Липківський.* Історія Української православної церкви. Розділ VII: Відродження української церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Гришчука, 1961. – 181 с.; *Явдась М.* Українська автокефальна православна церква: Документи для історії Української автокефальної православної церкви. – Мюнхен; Інгольштадт: Вид. Краєвої ради УАПЦ у Федеральній Республіці Німеччині, 1956. – 228 с. та ін.

³ *Киридон А.* Агонія сподівань: взаємини Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) і радянської влади в середині 1920-х років // *Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. пр.* – Чернівці: Рута,